

Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 9/1 2020 s. 110-123, TÜRKİYE

Derleme Makale

AHMET AĞAOĞLU'NUN PARİS İLMÎ-EDEBÎ ÇEVRESİ VE FRANSIZ BASININDAKİ FAALİYETLERİ ÜZERİNE (1888-1893)

Vilayat QULİYEV*

Geliş Tarihi: Aralık, 2019

Kabul Tarihi: Şubat, 2020

Öz

Ahmet Ağaoğlu (1869-1939), XX. yy.da Türk dünyasının yetiştirdiği ünlü toplum ve siyaset adamı, ansiklopedik bilgiye sahip düşünce önderlerinden biridir. O, Azerbaycan'da - Karabağ'ın merkezi olan Şuşa şehrinde doğmuş, İstanbul'da vefat etmiştir. Paris'teki eğitim yılları ve Malta sürgünü sayılmazsa, 70 yıllık ömrünün yaklaşık olarak ilk yarısını Azerbaycan'da; diğer yarısını da ikinci vatan saydığı Türkiye'de -önce Osmanlı devletinde, sonra ise Cumhuriyet Türkiyesinde- geçirmiştir. Hayatının iki döneminde de üretken ve entelektüel bir şahsiyet olarak tanınmış; gazeteci-yazar, editör, milletvekili, üniversite profesörü, liberal görüşlü bir siyaset adamı, eğitimci yönleriyle dikkat çekmiş, çok sayıda eser yazıp yayımlamış, Türkçülüğün önderlerinden biri olarak kabul edilmiştir.

A. Ağaoğlu'nun entelektüel bir aydın olarak yetişmesinde Fransa'da geçirdiği yılların (1888-1893) önemli katkısı olmuştur. O, Fransa'da *College de Franc*'da humanitar (sosyal bilimler), *Sorbonna Üniversitesi*'nde de Hukuk eğitimi almıştır. *Jön Türkler (Genç Türkler)* cereyanı olarak da bilinen *İttihad ve Terakki Cemiyeti* ile ilk ilişkilerini de Paris'te iken kurmuş, dünya görüşünde ciddi değişiklikler olmuş, toplumsal-siyasi ve milli-manevi bakışları netleşmiştir.

Anahtar Sözcükler: Ahmet Bey Ağaoğlu, College de Franc, Sorbonna Üniversitesi, Fransız basını, Oryantalistlerin Uluslararası Londra kongresi, Genç Türkler.

AHMET AĞAOĞLU IN PARIS LITERARY-SCIENTIFIC ENVIRONMENT AND IN FRENCH PRESS (1888-1893)

Abstract

Ahmet Agaoglu (1869-1939) is one of the prominent public and political figures, as well as a great thinker and encyclopaedist of the Turkic world in the XX century. He was born in the center of Karabakh, Shusha city and passed away in Istanbul. With exception of his educational years in Paris and exile in Malta, A. Agaoglu spent approximately half of his 70-year life in Azerbaijan, and the other half in his second homeland Turkey - initially in the Ottoman Empire and then in the Republic of Turkey. He was known as one of the founders of Turkicisms, published numerous books, has worked in both countries as an intellectual with a wide creative field - publicist, newspaper editor, member of Parliament, university professor, liberal politician, enlightener.

* Prof. Dr.; Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, vilayat.guliyev@yahoo.com.

The years spent in France (1888-1893) played an important role in the intellectual development of A. Agaoglu. Here, in College de France he studied humanitarian, and received the law degree in Sorbonne University. His first connections with “Young Turks” movement - the Foundation of Union and Progress were made in Paris, and there the significant changes occurred in his outlook, socio-political and national-moral views.

Keywords: Ahmet Agaev (Agaoglu), College de France, Sorbonne University, journals of France, International Congress of European Orientalists, the young Turks.

Əhməd Ağaoğlu Paris Elmi-Ədəbi Mühitində və Mətbuatında

Şuşada real məktəbin 7-ci, Tiflisdə isə sonuncu – 8-ci sinfini başa vurub Rusiyanın ali məktəblərində təhsil almaq hüququ qazanan Əhməd bəy Ağayev (Ağaoğlu) 1887-ci ilin yayında Texnologiya İnstitutuna daxil olmaq niyyəti ilə Peterburqa gəlmişdi. Amma sonradan tale onu daha uzaqlara – Fransaya, məşhur Sorbonna universitetinə aparmışdı. Bəs bu necə baş vermişdi? Mövzu ilə bağlı müxtəlif versiyalar mövcuddur.

1903-cü ilin mayında, Şimal paytaxtının əsasının qoyulmasının 200 illiyi münasibəti ilə “Kaspi” qəzetində dərc etdiyi “Peterburq xatirələri” adlı məqaləsində (1) Ə.Ağayev Texnologiya İnstitutunda milli zəmində böyük ədalətsizliklə üzləşdiyindən söz açır: antisemit rus professor onu yəhudi sayaraq bütün varlığı ilə can atdığı tələbə adını qazanmasına imkan verməmişdi. Haqsızlığa uğramış gənc və dəliqanlı Əhməd bəy hiddətindən elə həmin gecə Rusiyanı tərk etmiş, Fransaya yollanmışdı.

Müəllifin 1936-cı ildə yazmağa başladığı “Altmış yeddi il sonra” adlı uşaqlıq və gənclik xatirələrində hadisələr bir qədər fərqli təsvir edilir. Haqsızlıqla üzləşdiyindən “inkışaf baxımından Rusiyadan daha öndə gedən bir məmləkətdə, Rusiya universitetlərindən daha yüksək universitetdə” (2, s. 54) təhsilə qərar verən Əhməd bəy xarici pasport əldə etdikdən və atasının göndərdiyi cüzi məbləğlə borclarını ödədikdən sonra Paris yolunu tutur və növbəti 1888-ci il yanvar ayının 8-də Fransa paytaxtına yetişir (2, s. 59).

Ə. Ağaoğlunun yaxın dostlarından və ilk bioqraflarından Yusuf Akçura isə özünün “Türkçülüyn tarixi” kitabında tamamilə fərqli bir versiya irəli sürür: “Realni məktəbi bitirib yüksək təhsil üçün Peterburqa gedib “Institut Politechnique” müsabiqə sınağında uğur qazandısa da, sonra gözləri ağrıdığından məmləkətə dönməli oldu. Gözləri yaxşılaşınca 1888-ci ilin əvvəllərində təhsilini tamamlamaq üçün Parisə getdi. Parisə çatan kimi ilk işi yarımçıq öyrəndiyi fransızcanı tamamlamaq oldu” (3, s. 246).

Maraqlıdır ki, Əhməd bəyin Məhəmməd Füzuli adına Respublika Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan “Tərcüme-yi-hali-acizanəm” adlı əlyazma bioqrafiyasında da hadisələrin oxşar təfsirinə təsadüf olunur: “...Məktəbi-məzkurədən (Tiflis real məktəbi – V.Q.) şəhadətnamə istehsal edərək mərkəzi-hökumətə, Peterburqa əzimət eyelədim. Orada... mühəndis məktəbi-əlisinə girdim. İqlimin abü həvası ilə imtizac edəmədigimdən bir sənə sonra Parisə əzimət ilə hüquq məktəbinə girdim” (4, s. 2).

Müasir türk tədqiqatçısı Fəxri Sakal isə “Peterburqun havasına təhəmmül edə bilməmək” motivinin Əhməd bəyin öz xətti ilə yazıb İbrahim Gövsaya verdiyi həyat hekayəsində də əks olunduğunu bildirir və “iqlim” məhfumu altında metereoloji deyil, siyasi ab-havanın tutulması fikrini önə sürür (5, s.12).

Bu versiyalardan hansı gerçəyə daha çox uyğundur? Şübhəsiz, birinci, üçüncü, dördüncü və sonuncu versiyalar istisna olunmalıdır. Aydın məsələdir ki, bir günə xarici pasport almaq mümkün deyildi. Qəbul imtahanlarında uğursuzluğa düçar olduğunu və bütün auditoriyanın gözü qarşısında zar-zar ağladığını isə Əhməd bəy özü “Kaspi”dəki yazısında etiraf etmişdi (1). Fikrimizcə, onun həyatının sonunda, qeydlər əsasında qələmə aldığı xatirələrində həqiqət özünün daha dəqiq əksini tapmışdır.

Xəyallarında yaşatdığı Paris azərbaycanlı gənci ağır sınağa çəkmişdi. Burada sözün həqiqi mənasında yaşam mücadiləsi verməli olmuşdu. ”Evdən yalnız günortadan sonra çıxırdım, - deyər xatirələrində yazırdı. –Getdiyim yer də Panteonla rəsədxananın arası idi. Bəzən Sent-Jenevyev kitabxanasına baş çəkər və tapa bilmədiyim kitabları orada oxuyardım. Amma vaxtımı ən çox Odeon qalereyası ilə Lüksemburq bağlarında keçirərdim. O zaman fransız dilini öyrənmək üçün seçdiyim Alfred de Müssö ilə Lamartini də orada oxuyar, bəzən isə oxuduqlarımı əzbərləyirdim” (2, s. 66).

Bir neçə aylıq məşəqqətli həyatdan və gərgin məşğələlərdən sonra fransız dilinə yiyələnən Əhməd bəy dostlarının təkidi ilə universitetdə mühazirələr dinləmək üçün 1888-ci ilin yayında College de Franca gəlmiş, Burada Ecole Pratique des Hautes Etudes-in (Ali Təcrübi Tədqiqatlar Məktəbi) də eyni binada olduğunu öyrənmişdi. 1868-ci ildə dövrün təhsil naziri Viktor Duruenin təşəbbüsü ilə College de Francın tərkibində qurulan Ecole des Hautesin əsas məqsədi tarixşünaslıq və filologiya sahəsində hərtərəfli peşəkarlığa malik elmi kadrlar - tədqiqatçılar hazırlanması idi.

Gənc Əhməd bəyin yüksək təhsil üçün ilkin olaraq College de Francı seçməsi təsadüfi deyildi. Ən adlı-sanlı rektorlarından biri olan akademik Renanın da yazdığı kimi, bu təhsil müəssisəsinin qapıları öz vətəninə daxili məmnunluq hissi tapmayanların hamısının üzünə açıq idi (6).

Bəzən insan həyatında çox şeyi təsadüflər həll edir. Həmin gün Ecole des Hautesin tarix və ədəbiyyat bölümündə fransız şərqşünası, qədim fars mətnlərinin, ilk növbədə isə “Avesta”nın tərcüməçisi və tədqiqatçısı kimi tanınan professor Jeyms Darmesteterin (1849-1894) “Şahnamə və Zend-Avesta” mövzusunda mühazirəsi vardı. Seçim qarşısında qalan Əhməd bəy dil və mədəniyyət baxımında daha yaxın bildiyi həmin mühazirəni dinləməyi qərara almışdı. Xatırladığına görə, auditoriyaya girəndə Darmesteter Firdovsinin “Şahnamə” eposundan bir beyti yenicə oxuyub qurtarmışdı. İndi də mətni leksik-semantik baxımdan incələyirdi. Daha doğrusu “Avesta”dan üzü bəri həmin beytdəki “gül” kəlməsinin uğradığı dəyişiklikləri izah edirdi. Dinləyicilər sırasında öz yerini tutan Əhməd bəy bir neçə dəqiqə sonra həqiqi stixiyasına qovuşduğunu anlamışdı (2, s. 71-72).

Fars dilinə, Şərq tarix və mədəniyyətinə bələdliyi tezliklə onu Darmesteterin sevimli tələbəsinə çevirmişdi. Bu məşhur fransız şərqşünası və şairi Elzasda, əslən Darneştat (soyadı da buradan götürülmüşdü) şəhərindən olan yəhudi ailəsində doğulmuşdu. 1875-ci ildə “Avesta” ilə bağlı dissertasiya işi hazırlamış, iki il sonra Ecole des Hautesdə qədim fars dilini tədris etməyə başlamışdı. “Hindistan məktubları” (1883), “Fars poeziyasının mənşəyi” (1888), “İsrail peyğəmbərləri” (1892), “Şərq məktubları” (1893) və b. kimi öz dövründə populyarlıq qazanan kitabların müəllifi idi. “Revue de Paris” (“Paris məcmuəsi”) adlı ədəbi-siyasi jurnalın redaktoru olmuş, eyni zamanda “Revue Asiatique”nin (“Asiya məcmuəsi”) nəşrində yaxından iştirak etmişdi (7, s. 75-78) Onun fransızcaya tərcüməsində zərdüştiliyin müqəddəs kitabı “Avesta”

tarixi- filoloji şərhələrlə birlikdə professor Maks Müllerin redaktəsi ilə çıxan “Şərqi müqəddəs kitabları” seriyasından 1892-1893-cü illərdə Parisdə üç cildə çap olunmuşdu (8) S. Ağaoğlunun xatirələrində yazdığına görə atası “həmin dövrdə Zərdüştü professoru Darmesteter ilə birlikdə farscadan tərcümə etmiş, professor da bunu kitabında ayrıca göstərmişdi” (9, s. 7). Lakin həmin nəşri diqqətlə incələyən A.Holly Şhissler əsərin giriş hissəsində, mütərcimin yardımları üçün təşəkkür bildirdiyi şəxslərin arasında Ə.Ağaoğlunun adına təsadüf edilmədiyini göstərir (7, s. 226).

İlk tanışlıqdan az sonra Əhməd bəy Ceyms Darmesteterin qeyri-rəsmi asissenti kimi universitetdə onun yaxın köməkçisinə çevrilmişdi. Şissler bu fransız alimini “elm dünyasında azərbaycanlı gəncin ən yaxın əməkdaşı” kimi təqdim edir. Müəllifin fikri ilə də razılaşmaq lazımdır ki, “Ağaoğlunun həyatının Paris dövründə əldə etdiyi və sonrakı fəaliyyəti ərzində diqqət mərkəzində saxladığı bir sıra xüsusiyyətlər onun Darmesteterlə ünsiyyətinə bağlıdır. Ağaoğlu kimi Darmesteter də çoxyönlü maraq dairəsi və istedadla malik əsl elm adamı idi; hər hansı mövzunu araşdırdığı zaman onu dərindən mənimsəməyə çalışır və fikirlərinin kifayət qədər tutarlı olmasına xüsusi önəm verirdi” (7, s. 79-80). Tələbə ilə professor arasındakı maraq ümumiliyi və əməkdaşlıq qısa müddətdə Əhməd bəyin Parisin elmi və mədəni dairələri ilə daha sıx əlaqə yaratmasına təsirsiz qalmamışdı.

Gənc Əhməd bəy Ağayevin yeni dostları sırasında professor Ernst Renanın (1823-1892) və “Le Nouvelle Revue” məcmuəsinin nəşri xanım Cülyetta Adamin (1836-1936) xüsusi yeri vardı. Darmesteter onu fransız humanitar elminin öncüllərindən sayılan Renana, sonuncu isə xanım Adama təqdim etmişdi. Aralarındakı yaş fərqinə baxmayaraq xeyirxahlıq və nəcibliyi ilə seçilən bu tanınmış şəxsiyyətlərin ikisi də Əhməd bəyin simasında müsəlman Şərqi ilə bağlı dərin və əhatəli biliyə malik yetkin bir mütəxəssis görmüşdülər. Və qənaətlərində yanılmamışdılar.

Əhməd bəy sonralar tələbəlik dövründəki Paris ədəbi-elmi mühiti ilə təmaslarının tarixindən söz açaraq yazırdı: “Professor Ceyms Darmesteterin sevgisini qazandım. O, haqqımda unudulmaz yaxşılıqlar və qeyrətlər göstərməyə başladı. Məni evinə dəvət etdi. Parisdə önəmli bir ədəbi salon sahibəsi kimi tanınan və Paris ədəbləri arasında seçkin bir yer qazanmış olan xanım Meri Robinsonla tanış etdi. Mən də Robinsonun salonuna müntəzəm davam etməyə başladım. Bu salonun ziyarətçiləri arasında o zaman Fransanın məşhur alim və ədəblər sayılan Ernst Renan, Hippolit Ten, Qaston Paris, Yulius Oppert, madam və müsyö Dielafo kimi şəxslər vardı. Ev sahibəsi məni onlara təqdim elədi” (3, s. 250).

Azərbaycanlı gəncin Parisdə kimlərlə təmas qurduğunu daha aydın təsəvvürə gətirmək üçün yuxarıda adları çəkilən şəxslər haqqında qısa da olsa, məlumat vermək zəruridir. Ernst Renandan bir qədər aşağıda bəhs ediləcək. İppolit Ten (1828-1893) görkəmli filosof-pozitivist, yazıçı, tarixçi, psixoloq idi. İncəsənətdə mədəni-tarixi məktəbin yaradıcısı və Sorbonna nəzdindəki Siyasi Elmlər Məktəbinin (Ecole Libre des Sciences Politiques) qurucusu kimi tanınmışdı. Qaston Paris (1839-1903) görkəmli yazıçı və alim idi. 1901-ci ildə yeni təsis edilən Nobel mükafatının ilk nominantlarından olmuş və mükafat ala bilməsə də eyni uğuru dalbadal üç dəfə təkrarlamışdı. Yulius Oppert (1825-1905) qədim Şərqi dillərinin və tarixinin mahir tədqiqatçısı sayılırdı. Assuriya, Babil və Xaldeya haqda Avropa miqyaslı tədqiqatların müəllifi idi. 1879-cu ildə “Midiya xalqı və onun dili” kitabını çap etdirmişdi. Fransa Mixi Yazılar Akademiyasının üzvü seçilmişdi. Marsel Avqust Dielafo (1844-1920) görkəmli arxeoloq və sənət tarixçisi idi. Zəngin məxəzlər əsasında yazılan 5 cildlik “Qədim İrannın incəsənəti” kitabı

ilə şöhrət qazanmışdı. Xanımı, görkəmli iranşünas Ceyn Meqre (1851-1916) İrənin müxtəlif bölgələrində arxeoloji qazıntıların aparılmasında və çoxcildliyin hazırlanmasında ərinin ən yaxın köməkçisi olmuşdu.

Bu məşhur elm adamlarının, ilk növbədə isə Ernst Renanın diqqətini çəkmək o qədər də asan məsələ deyildi. “Xristianlığın mənşəyinin tarixi” (7 cild), “İsrail xalqının tarixi” (5 cild) kimi fundamental əsərlərin, “Millət nədir?”, “İslam və elm”, “Sivilizasiya tarixində sami xalqların yeri” və s. fundamental kitabların müəllifi kimi tanınan Renan XIX əsr fransız elmi və ictimai fikrinə istiqamət verən intellektuallardan sayılırdı. Onun “İsanın həyatı” kitabı ənənəvi kilsə ehkamları ilə ziddiyyət təşkil etdiyindən müəllifin adı ətrafında böyük qalmaqal yaratmışdı. Fransız Akademiyasının üzvü (1879), Fransa Asiya Cəmiyyətinin prezidenti (1882), College de Fransın rektoru (1884) kimi mühüm titulları onun elm tarixindəki nüfuz və yerini aydın göstərirdi. Renan yazıçı, tarixçi, filoloq və siyasətçi kimi böyük şöhrət qazanmış, həyatının sonuna qədər zirvədə qalmağı bacarmışdı.

O, çoxsaylı tələbələrindən iti ağıla, sərrast qələmə, gözəl təhlil qabiliyyətinə malik gənc Əhməd bəyi dərhal seçib fərqləndirmişdi. Hətta Sürəyya xanımın yazdığına görə, aralarında belə dialoq da olmuşdu. Renan tələbəsini Fransada qalmağa təşviq edərək: “- Sən dünya miqyaslı alim olacaq səviyyədə insansan. Məmləkətinə getmə, Şərq səni udar!”- demişdi. Əhməd bəy isə bu sözlərin müqabilində “Şərqin də oxumuş insanlara ehtiyacı var, sizdən öyrəndiklərimi məmləkətimdəki vətəndaşlarıma öyrədəcəyəm” (8, s. 11) - deyə cavab vermişdi.

Təmas qurduğu elmi-ədəbi mühitin təsiri ilə Əhməd Ağaoğlu Parisdən yalnız mükəmməl fransız dili və ali təhsil diplomu deyil, həm də özünü təsdiq etmiş yaradıcı şəxsiyyət, ictimai xadim imici ilə geri dönməyi bacarmışdı. Onun Fransanın intellektual dairələri ilə əlaqələrindən söz açan Yusif Akçura yazırdı: “Bu zaman Əhməd bəy Parisin alimləri, ədibləri ilə tanış olur. Alim və ədiblərin toplandıqları salonlarda qəbul edilir. Paris həyatına bələdliyi olanlar bunun o qədər də asan olmadığını bilirlər. Bir-iki il ərzində alimlərin və ədiblərin toplandıqları salonlara yol tapmaq və sonra da həmin toplantılara davam edə bilmək üçün Əhməd bəyin özünü müəllimlərə ciddən təqdir etdirmiş olması vacib idi” (3, s. 250).

Sonrakı fəaliyyətindən göründüyü kimi, azərbaycanlı gənc nəinki Paris salonlarına yol tapmış, hətta qısa müddətdə ağıl və biliyi ilə buradakı seçkin insanların diqqətini çəkə bilmişdi. Həmin seçkin şəxslərdən biri – Ernst Renan 1891-ci il fevralın 2-də Əhməd bəyi “La Nouvelle Revue” jurnalının sahibi xanım Jülyetta Adama belə təqdim etmişdi:

“Sevgili madam! Bizim bölümdə dərs alan və mənə cənab Jeyms Darmstater tərəfindən tövsiyə olunan çox dəyərli *fars gənci* – Əhməd bəy Ağayevi Sizə təqdim edir, onun “La Nouvelle Revue” ilə əməkdaşlığa cəlb olunmasını məqsədəuyğun sayıram. Cənab Ağayev məcmuənizə öz ölkəsi haqda olduqca dəyərli araşdırmalar təqdim edə bilər. Fransızcası çox yaxşıdır. Cənab Darmstater onun yazı üslubunun mükəmməl hala gəlməsi üçün kiçik redaktə aparılmasını yetərli sayır. Sevgili madam, fürsətdən istifadə edib bir daha Sizə ən xoş arzularımı çatdırıram” (10, s. 454-455)

Renanın bu diqqət və qayğısından mütəəssir olan Əhməd bəy aradan illər sonra da “Tərcümeyi-hali-acizanəm” adlı əlyazma bioqrafiyasında ondan şükranlıq hissi ilə söz açmışdı: “Müəllimim Renanın təşviqati-alicənabanəsinin minnətdarı olaraq mətbuat aləminə qarışdım. Nəşr olunan məqalələrim müşarileyhin təqdirati-tilmizpərvəranələrinə məzhər olduğu əyyamda

bəzi məqalələrim ”Redonobil” (mətn bu cür oxunmuşdur-V.Q.) məcmuəsinin sahibi madam Adama bitəvəccöh göndərirdi” (4, s. 3).

Xeyirxah niyyətli təqdimatda yalnız bir məqam anlaşılmaz təsir bağışlayır: bu da rus işğalına uğradığı 1806-cı ilə qədər İrandan yalnız simvolik asılılı olan türk mənşəyinə və türk əhaliyə malik Qarabağ xanlığının seçkin ailələrindən birinin təmsilçisi, Rusiya imperiyasının təbəəsi Əhməd bəyin “fars gənc” kimi qələmə verilməsidir.

Ağaoğlu irsinin amerikalı tədqiqatçısı Ada Holly Şissler bu məqamla bağlı maraqlı detala diqqəti çəkir. O, 1990-cı illərin ortalarında Bakıda çıxış etdiyi bir auditoriyada Əhməd bəyin Parisdə daha çox “fars”, yaxud “iranlı” kimi tanındığını söylədiyi zaman iştirakçıların kəskin etirazı və tənqidi ilə üzləşdiyini xatırlayır. Həqiqətən də, türkçülük ideologiyasının banilərindən və ən görkəmli nümayəndələrindən birinin, haqqında müasirlərinin “Türk idi və türk olmaqdan qürur duyurdu” – dedikləri bir şəxsin tarixi-mifoloji “İran-Turan” dilemmasının əks tərəfində dayanması ilk baxışdan gözlənilməz, qeyri-inandırıcı, hətta xoşagəlməz təsir bağışlayır.

Əslində isə, həm Renanın, həm də Şisslerin fikirləri tarixi kontekstdə, habelə formal baxımdan izah olunandır. Burada incə siyasi-psixoloji məqam var idi və etiraf etmək lazımdır ki Ağaoğlu türkçülük düşüncəsinə birdən birə deyil, qismən “rus müsəlmanlığından” və “iranlılıqdan” keçərək gəlmişdi (7, s. 84) “İranlılığa” müəyyən bağlılıq tarixən mövcud “ənənə” idi. Unutmayaq ki, XIX əsrdə Azərbaycan mədəniyyətinin yetirdiyi ən böyük simalardan biri – M. F. Axundzadə də müəyyən mərhələdə “irançı” olmuşdu. Bu fikrin həqiqiliyinə inanmaq üçün onun soy-kökündən söz açan bioqrafik qeydlərini, yaxud məşhur “Kəmalüddövlə məktubları”nda “vəhşi ərəblərin qədim və zəngin Sasani mədəniyyətini” məhv etmələri barəsindəki yangı və təəssübkeşlik dolu sətirləri yada salmaq kifayətdir.

Parisdə Rusiya imperiyasının təbəəsi kimi diqqət çəkmək elə də asan deyildi. Fransadakı rus icması kifayət qədər böyük və imkanlı idi. Rus təbəəsi olsa da, Əhməd bəy kimi qeyri - slavyan mənşəli yardımçılara xüsusi ehtiyac duyulmurdu. Digər tərəfdən, dövrün Azərbaycan insanını türk əsilli Qacar sülaləsinin hakim olduğu İrlanda bağlayan tellər Osmanlı imperiyası və Rusiya ilə əlaqələrdən heç də əhəmiyyətsiz və zəif sayılmamalıdır. Şüurun alt qatında mövqeyini qoruyub saxlayan şişlik duyğusu, Azərbaycan xanlıqlarının bir çoxunun, eləcə də Qarabağ xanlığının siyasi, mədəni və məzhəb baxımından tarixən Osmanlı və Rusiyadan daha çox İrana yaxınlığı, nəhayət, bu ölkənin əsrlər boyu bir türk dövləti olması əslində yad mühitdə fərqlənməyə və seçilməyə xidmət edən “iranlılıq” amilinə müəyyən haqq qazandırır. Nəhayət, yaddan çıxarılmamalıdır ki, Əhməd bəy Parisə rus şovinizmindən, imperiyanın milli ayrı-seçkilik siyasətindən incik düşməsi nəticəsində gəlmişdi. Odur ki, həm bu səbəbdən, həm də daha ekzotik görünmək və daha lazımlı, faydalı təsir bağışlamaq niyyəti ilə fransızlar arasında “rus təbəəsi” olduğunu çox da reklam etmək istəməmişdi. Digər tərəfdən, milli kimlik axtarışlarında “türklük” düşüncəsi hələ öncül mövqeyə çıxa bilməmişdi. Hətta həyatının Paris dövründə gənc Əhməd bəy ənənəvi bir “iranlı” və şiş heyranı kimi Osmanlı imperiyasını islam dəyərlərinə qarşı çıxmaqda günahlandırmışdı (11, s. 375).

Başqa mühüm səbəb isə təhsillə bağlı idi. Əhməd bəy molla yanında fars və ərəb dillərində, real məktəbdə rusca təhsil almışdı. Universitetdə fransız dilində oxuyurdu. Vətəninə heç kəs onun və yüzlərlə həmyaşdının ana dilində savadlanması qayğısına qalmamışdı, nə ailədə, nə də məktəbdə heç kəs ona milli şüur və vətənpərvərlik duyğusu tələq etməmişdi. Dil

isə həm şüurun formalaşması, həm də ifadəsində ən başlıca vasitələrdən biridir. Əhməd bəyin özünü Azərbaycan türkü hiss etməsi üçün böyük bir məktəb keçməsinə ehtiyac vardı. Bu məktəbi isə o, nə qədər qərribə görünsə də, uzaq Parisdə keçmişdi. Yazı həyatına ilk olaraq fransız dilində və İran mövzusunda başlamış, ardınca rus dilində milli və beynəlmiləl məsələləri ələ almış, 1905-ci ildən sonra isə əsasən Azərbaycan və Anadolu türkcəsində millətin dərd və problemlərini işıqlandırmışdı.

Bütün bunlarla bir sırada onun özünü “iranlı” kimi təqdim etməsində müəyyən konyuktura ünsürləri, şəraitdən yararlanma meylləri də yox deyildi. Bu yolla həm universitet dairələrində, həm də mətbuat aləmində diqqəti daha tez və daha asanlıqla cəlb etmək mümkün idi. Digər tərəfdən, bir sıra Qərb ölkələri, habelə Fransa ilə nisbətən geniş əlaqələrə malik Osmanlı dövlətindən fərqli olaraq İran hələ Avropa üçün ekzotik məkan kimi qalmaqda davam edirdi. Arilik nəzəriyyəsinin elmi-ictimai fikrin gündəliyində möhkəm yer tutması, habelə İranın qədim dilinə, tarix və mədəniyyətinə maraq fransızca bilən, Avropa təfəkkürünə malik “iranlı” üçün Parisdə geniş imkanlar açırdı. Şisslerin də yazdığı kimi, Əhməd bəy hətta “özünü gerçəkdə türk, yaxud azərbaycanlı hesab etsə də, qatıldığı Avropa mədəni mühitində nüfuz qazanmaq üçün fərqli eyniyyəti- “ariliyi” qəbul etməli olmuşdu” (7, s. 83) Müəllimi Renanın arilər və semitlərlə əlaqəsi olmayan xalqlara maraq göstərməməsi də bu prosesdə öz mənfi rolunu oynaya bilərdi. Nəhayət, fransız cəmiyyətində türklərə o qədər dostanə münasibət bəslənmədiyi də diqqətdən qaçırılmamalıdır.

Lakin bir vacib məqamı yaddan çıxarmaq olmaz ki, Əhməd bəy özünü etnik deyil, sadəcə mədəni-coğrafi mənada “iranlı” sayırdı. Bu “iranlılığın” fars millətinə, dilinə və mədəniyyətinə mənsubluqla heç bir əlaqəsi yox idi. Əksinə, azərbaycanlı gənci “müsəlmanlıqdan” türklüyə apararı yolda dəf edilməsi zəruri olan mərhələlərdən biri idi. “İranlı” kimi fəaliyyət göstərdiyi Parisdən qismən türkçü kimi dönməsi, Fransa paytaxtında, xüsusən də geri dönərkən bir neçə ay qaldığı İstanbulda II Sultan Əbdülhəmid rejiminə müxalifətdə dayanan “gənc türklər” hərəkatının bəzi nümayəndələri ilə təmas qurması, Qafqaza dönəndən sonra isə türkçülük ideya cərəyanının öncüllərindən biri kimi tanınması “iranlılığın” onun həyatında qısamüddətli mərhələ olduğunu göstərir. Beləliklə, Əhməd bəyin türk milliyyətçiliyinə gedən yolunun müəyyən zaman kəsirlərində rus təbəəliyi və İranın mədəni-məzhəb arealından keçdiyini söyləmək mümkündür. Bu amillər onun inançlı bir türkçü kimi yetişməsinə mane ola bilməmişdi.

Madam Jülyetta Adam Əhməd bəyi həvəslə əməkdaşlığa cəlb etdi və “Le Nouvelle Revue” jurnalı tezliklə onun şəxsində geniş elmi diapazona, maraqlı yazı üslubuna malik bir müəllif tapmış oldu. Şisslerin də yazdığı kimi “Ağaoğlunun madam Adamlarla əməkdaşlığı onun əsrin sonlarındakı Fransanın mədəni və siyasi dairələrinin ən parlaq nümayəndələri ilə əlaqə qurmasına imkan yaratdı” (7, s. 77). Göründüyü kimi, azərbaycanlı gəncin uğurunu şərtləndirən amillərdən biri də lazımi məqamda lazımi yerdə olmağı bacarması idi. Həmin dövrdə Fransa cəmiyyətində Yaxın Şərqə marağın yeni mərhələsi yaşanırdı. “Müstəmləkə romanı” janrının yaradıcısı sayılan Pyer Lotinin (1850-1923) İstanbul macəralarından bəhs edən yazıları “Le Nouvelle Revue”nin oxucu sayını xeyli artırmışdı. Odur ki, yeni müəllifin fars cəmiyyəti haqda silsilə məqalələr yazmaq təklifi məmnunluqla qarşılanmışdı. Nəticədə, Ə. Ağaoğlu yarım əsrə yaxın sürən yaradıcılıq həyatına **ilk dəfə** (kursiv mənimdir – V.Q.) Parisdə, “Le Nouvelle Revue” dərgisində fransız dilində elmi-publisist məqalələrin nəşri ilə başlamışdı.

Əhməd Ağaoğlunun Fransa mətbuatındakı ilk məqaləsindən bəhs edərkən zəruri dəqiqləşdirməyə ehtiyac var. Yusif Akçura dostunun sağlığında qələmə aldığı “Türkçülüğün tarixi” kitabında onun mətbuat fəaliyyətini “Journal des Debats” məcmuəsində çıxan və adını çəkmədiyi başqa yazı ilə əlaqələndirirdi. Həmin məqalənin maraqlı doğuran yaranma tarixçəsini isə çox güman ki, müəllifin özündən eşitmişdi.

Məsələ belə olmuşdu. 1890-cı ilin yayında Fransa polisi əlində kəşkül və əsa Paris küçələrində dolaşaraq uca səslə mərsiyə oxuyan bir dərvişi yersiz-yurdsuz sərsəri kimi həbs etmişdi. Sonradan əfqan asılılığı olduğu aşkara çıxan həmin şəxsin Parisə gəlməsinin maraqlı pərdə arxası varmış. O, bir il öncə Nəsrəddin şah Qacarın Fransa paytaxtına səfər etməsindən xəbər tutanda “Madam ki, şahı-İran be Paris mirəvəd, mən ki, şahı-cahanam, çera nərvəm?” (“Bir halda ki, İran şahı Parisə gedib, mən ki, dünyanın şahıyam, mən niyə getməyim?”) deyərək yola çıxmışdı. Amma mənzil başında gözləmədiyi halda məhbəsə düşmüşdü (3, s. 251).

Hadisə barədə qəzetlərdən xəbər tutan Əhməd bəy polis idarəsinə gedib dərvişi mənzilində saxlamaq şərti ilə həbsdən çıxarmağa nail olmuşdu. Sonra onu müəllimi Darmsteter və digər şərqşünaslarla tanış etmişdi. “Çox yaraşlıq, uca boylu, əsmər və dolğun üzlü, köksünə qədər uzanan qalın qara saqqallı, üzəri təsbəhlərlə örtülü” (3, s. 251) bu qəribə təriqət adamı hər kəsdə böyük maraqla və rəğbət doğurmuşdu. Professor Darmsteter tələbəsinə dərvişin söhbətləri əsasında yazı hazırlamağı tapşırırmışdı. Dərhal qələmə alınan “Dərvişin etirafı” (“Confession du Dervish”) məqaləsi onun kiçik müqəddiməsi ilə “Journal des Debats”da (7, s. 66) çap olunmuşdu. Əhməd bəy xatirələrində dərvişin tarixçəsini anlatdıqdan sonra yazırdı: “Mənim birinci dəfə mətbuat sahəsinə atılmam bu şəkildə başlandı və o gündən bu günə qədər taleyimi müəyyənləşdirdi” (3, s. 252).

“Dərvişin etirafı” “Journal des Debats” qəzetinin 27 sentyabr 1891-ci il tarixli sayında çap edilmişdi. Y. Akçura bu barədə yazırdı: “Demək olar ki, Ağaoğlu Əhməd bəy ***hələ 21 yaşında ikən yazarlığa fransızca bir məqalə yazaraq 1890-cı ildə*** (1891 olmalıdır –V.Q.) ***Parisdə başlamış olur*** (kursiv müəllifindir – V.Q.) Onu mətbuata bir ön sözlə təqdim edən şəxs o zamanın məşhur fransız alimlərindən olan ustası Ceyms Darmesteter idi. Məqalədə əfqanlı dərvişə istinadən Şərqi fəlsəfə və təsəvvüfündən, həyat və ədəbiyyatından bəhs edilməkdədir. Məqalənin qaralaması və ya basılmış variantı bu gün Əhməd bəyin özündə də yoxdur” (3, s. 252).

Lakin əslində “Dərvişin etirafı” məqaləsi Y. Akçuranın müəllifin səhv məlumatına istinadən iddia etdiyi kimi, Əhməd bəyin fransız mətbuatında ilk yazısı deyildi. Heç vaxt sistemli arxivə malik olmayan müəllif özü də bu məsələdə yanlışlığa yol vermişdi. Çünki onun “Əhməd bəy Ağayev” imzalı “Fars qadınları” (“La Femme Persane”) adlı ilk yazısı, amma altı ay əvvəl Jülyetta Adamın “La Nouvelle Revue” jurnalının mart-aprel saylarında çap olunmuşdu (12). Məqalə fransız elmi cəmiyyətində maraqla qarşılanan “Fars cəmiyyəti” (“La Societe persane”) ümumi başlığı altındakı yeddi məqalədən ibarət silsilə yazılardan birincisi idi.

Əhməd Ağaoğlunun öz yaradıcılıq həyatının diqqətəlayiq faktını xatırlamaması qəribə görünə bilər, başa düşüləndir. O, heyrətamiz dərəcədə çox yazırdı. Məsələn, təkcə 1898-1905-ci illərdə “Kaspi” qəzetində 600-ə yaxın məqalə və korrespondensiyası çap edilmişdi. Tədqiqatçıların işini çətinləşdirən başlıca amil isə yuxarıda da qeyd olunduğu kimi müəllifin mətbuatda çıxan yazılarını toplamaması, şəxsi arxivini yaratmaması idi. İlk bioqraflardan olan Yusif Akçura da bu çətinliklə üzləşmişdi. O, qeyd edirdi ki, “Əhməd bəy ta iyirmi yaşından bəri

müxtəlif dillərdə çox yazılar yazmış bir türk yazarıdır. Çox təəssüf ki, yazılarını özü saxlamadığı kimi, bu gün kitabçılardan və ya kitabxanalardan axtarıb tapmaq da çox çətindir. Çünki Əhməd bəyin yazılarından çoxu qəzet və dərgilərdə nəşr olunub yayımlanmışdı. Hələ rusca qəzetlərdə yayımlanan məqalə və silsilə məqalələrini tapmaq, zənn edirəm ki, bu gün imkan xaricindədir. Bu səbəbdən Əhməd bəyin fikri dəyişmə və inkişafını əsərlərindən təqib etmək həlli çətin olan bir məsələ halındadır” (3, s. 254-255).

1891-1893-cü illərdə “La Nouvelle Revue” məcmuəsində “Fars cəmiyyəti” ümumi başlığı altında çap olunan silsiləyə adını çəkdiyimiz “Fars qadınları” məqaləsindən başqa aşağıdakı yazılar daxil idi: “Ruhanilər” (13), “Din və dini təriqətlər” (14), “Teatr və onun xüsusiyyətləri” (15), “Xalq təhsili və ədəbiyyat” (16), “Fars hökuməti və farslarda dövlətçilik duyğusu” (17), “Avropalılar İranda” (18). Maraqlıdır ki, Əhməd bəyin “İran məqalələri” digər Avropa ölkələrində də diqqəti çəkmişdi. Məsələn, Romada nəşr olunan “Minerva” jurnalı onun “Fars cəmiyyəti: Xalq təhsili və ədəbiyyat” yazısını italyan dilinə çevirərək çap etmişdi (19). Bütünlükdə isə yuxarıda sadalanan məqalələrə XIX əsrin son rübündə dərin ictimai, iqtisadi və mənəvi böhran içərisində olan İran cəmiyyətinin gerçək mənzərəsinin ən fərqli, həssas və mühüm rakurslardan yaranan monoqrafik bir araşdırmanın hissələri kimi də baxmaq mümkündür.

Şübhəsiz, bu məqalələrin hər biri ayrı-ayrılıqda dövrün kontekstində ciddi tədqiqə möhtacdır. Təkcə onu demək kifayətdir ki, elmdə ilk addımlarına atmasına rəğmən Ə. Ağaoğlu eyni mövzuya müraciət edən avropalı həmkarları ilə müqayisədə mövcud İran həyatının özəlliklərini, ölkədə baş verən prosesləri daha doğru-düzgün, eyni zamanda təəssübkeşlik hissi və hətta bir qədər də vətənpərvərlik yanğısı əks etdirməyə müvəffəq olmuşdu. Hətta bu zaman yalnız İran rejimini deyil, Avropa, ilk növbədə isə Britaniya müstəmləkəçilərini ittiham etməkdən də çəkinməmişdi. Bunu A. Holly Şisslerin konkret materiallara istinadən apardığı müqayisəli qarşılaşdırmalar və paralellər də aydın, inandırıcı şəkildə göstərir.

Maraqlıdır ki, müəllif İranda, eləcə də digər müsəlman ölkələrində savadsızlıq və cəhalətin hökm sürdüyü bir şəraitdə açıq fikirli din xadimlərini mütərəqqi qüvvə sayırdı. Halal, saf və müdrik müctəhidlərin cəmiyyət həyatında çox şeyi müsbətə doğru dəyişə biləcəklərinə inanırdı. Parisdə isə o, islamın “qızıl dövrünə” müraciət edərək ərəb xilafətinin hakimiyyətini Avropanın mərkəzinə qədər genişləndirməsini ilk növbədə müsəlmanların elmi biliklərə daha geniş şəkildə yiyələnməsi, cəmiyyətdə ictimai tərəqqiyə nail olunması ilə bağlayırdı. Xəlifə institutunun aradan qaldırılması (1520-ci ildən sonra bu titulu Osmanlı sultanları daşıyırdılar, lakin çox ehtimal ki, məzhəb ixtilafları baxımından Əhməd bəy onların dini hakimiyyətini şişlərə aid etmədi – V.Q.) islamın birliyini, mədəni və mənəvi səviyyəsinə endirilən zərbə kimi qiymətləndirilirdi.

“İran cəmiyyəti” silsiləsindən olan “Ruhanilər” araşdırmasından da göründüyü kimi, dini və dünyəvi hakimiyyətin fərqli əllərdə olması ortaya bir sıra problemlər çıxarırdı. Nəticədə şah və onun əshabələri özlərini Nuşirəvan taxt-tacının, din adamları isə ərəblərin varisləri sayırdılar. Bu iki tirəliyə son qoymaq üçün “şah həzrətlərinin məsələni nəzarət altına alıb iyerarxik bir təşkilat qurması” təklifi irəli sürülürdü. Müəllifin fikrincə, məhz belə bir yolla “sivil hakimiyyət dini iqtidarın boyunduruğunu öz əlində tutacaq və bir millətin içərisində iki ayrı dövlətin yaranması sıxıntısı aradan qalxacaqdır” (13, s. 795) Əhməd Ağaoğlunun vaxtı ilə İranda bağlı təklif etdiyi model indi bir sıra müsəlman ölkələrində tətbiq olunmaqdadır.

“İran hökuməti və farslarda dövlətçilik duyğusu” məqaləsində Əhməd bəy bir neçə il əvvəl Mars çölündə və Eyfel qülləsinin yaxınlığında despot ədalarını gözləri ilə gördüyü Nəsrəddin şahı, eləcə də onun şəxsində əsrlər boyu doğma xalqlarına qənim kəsilmiş şərqli hakimi-mütləqləri kəskin tənqid edirdi. Bununla bir sırada şahın zəifliyindən yararlanaraq İranın daxili işlərinə qarışan, onun sərvətlərini çapıb-talayan Qərbi, ilk növbədə isə Britaniya imperiyasını da yaddan çıxarmırdı. İranda və digər Şərq ölkələrində Avropa imperializminin müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı mübarizənin hər iki aspektində - həm yerli müstəbidlərə, həm də xarici içğal qüvvələrinə qarşı aparılmasını xalqın təbii hüququ sayırdı. Məqalədə qaldırılan bir sıra məsələlər Yaxın və Orta Şərfin müsəlman ölkələri üçün bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır.

Məsələn, aşağıdakı sətirlər aradan keçən bir əsr müddət ərzində çox az şeyin dəyişdiyini göstərir: “Nəcib ingilis dostlarımın, xüsusən “Tayms”da çalışan cənabların qapılarında son inək zorla aparıldığı zaman atalarının çarəsizliyi ilə analarının iztirabı biribirinə qarışan balaca uşaqların göz yaşlarını görmələrini istərdim. Yeganə günahı fərqli inanca tapınmaq olan bir hökmdarın başını kəsməyə əsla tərəddüd etməyən bu Albion övladlarının ürəklərində azacıq da olsa insaf qalıbsa, iranlıların ölkələrini sözün həqiqi mənasında xaricilərə satmış bir hökumətə etiraz haqqını tanımalıdırlar. Həyatı başdan-başa yalvarış və minnətin öhdəsinə buraxılmış bir müsəlman kəndlinin, qadının, yaxud kiçik iş sahibinin vəziyyəti Kürdüstanda Avropa konsullarının daimi himayəsi altında yaşayan hər hansı bir erməninin durumundan qat-qat pisdir. Orta Şərqdə bir xristian öz güzəranını yaxşılaşdırmaq fikrinə düşsə, bütün bu Qərb qəzetləri məsələyə nə qədər həvəs və anlayışla yanaşırlar! Lakin bir müsəlman eyni fikrə düşəndə onlarda nə qədər istehza, nə qədər lağlağçılıq ruhu baş qaldırır!” (17, s. 515)

Müəllifin fikrincə, bu acınacaqlı vəziyyətdən xilas yolu tapmaq üçün İran dövlətinin, ilk növbədə isə İran xalqının üzərinə çox ciddi vəzifələr düşürdü. Əks təqdirdə “Babın başladığı, Şeyx Abdullahın davam etdirdiyi, sabah harada meydana çıxacağı bəlli olmayan üsyanlar” (17, s. 516) ölkəni qorxunc fəlakətlərə sürükləyə bilərdi. Bir neçə il sonra Nəsrəddin şahın qətlə yetirilməsi ilə başlanan və Qacar sülaləsinin devrilməsi ilə nəticələnən hadisələr Əhməd Ağaoğlunun bu qənaətində də yansımaları göstərdi.

Müsəlman Şərfinin gələcəyini kimlər dəyişə bilərdi? “Parisin Latin məhəlləsi hər millətdən olan gənclərlə doludur, - deyər Əhməd bəy “Fars cəmiyyəti: Teatr və onun xüsusiyyətləri” məqaləsində yazırdı. – Davranışları və kübar hərəkətləri ilə onlar sizə tam bir parisli təsiri bağışlaya bilirlər. Amma daha yaxından tanıyınca bu Paris cəlvəsi altında əl dəyməmiş, bakir və bəsit Şərq ruhunu görəcəksiniz. Onlar vətənlərinə döndükləri zaman heç bir tənqid qəbul etməyən ifrat avropalılıq asiyalı olurlar (məsələn, çıxardığı “Əkinçi” qəzeti ilə kəndlilər arasında nihilist fikirlər yaymağa çalışan qafqazlı müsəlman dostumuz kimi! – Həsən bəy Zərdabi nəzərdə tutulur – V.Q.). Şərqdə doğulub böyüyənlər onları “şikəst”, yaxud “itirilmiş adam” sayırlar. Bu adamlar həmin epitetləri öz pozulmuş mənəviyyatları və ölkələrinə vurduqları ziyanla doğruldurlar” (15, s. 526) Vətəninə “firəng Əhməd” ləqəbi qazanan müəllif özü də həmin aqibətdən xilas ola bilmədi. Azərbaycan ədəbiyyatı isə gənc Əhməd bəyin xəbərdarlıq siqnalının ardınca Fəxrəddin (“Müsibəti-Fəxrəddin”, N.Vəzirov), Fərhad (“Bəxtsiz cavan”, Ə.Haqqverdiyev) Kefli İsgəndər (“Ölümlər”, C.Məmmədquluzadə) kimi qəhrəmanların təmsalında belə insanların faciəsini göstərdi.

Avropa həyat tərzi və düşüncəsinin hər iki tərəfə faydalı olacaq şəkildə Şərq mühitinə və mədəniyyətinə daxil ola bilməsi, xəyaldən həqiqətə çevrilməsi üçün Əhməd Ağaoğlu onun

“filtrdən keçirilərək şərqli ruhuna uyğun hala salınmasını” (15, s. 526) zəruri sayırdı. Parisdən qayıtdıqdan sonra bu iş on illər boyu onun publisist, ictimai-siyasi və ədəbi fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini təşkil etmişdi.

Əhməd bəy Ağaoğlu həyatının Paris dövründə “La Nouvelle Revue” jurnalı və “Journal des Debats” qəzeti ilə bir sırada “La Revue bleue politique et litteraire” və “Journal de Economists” kimi fransız dilli nəşrlərdə də iştirak etmişdi. “La Revue bleue”də onun “Müsəlman dünyası. Yaxınlarda nəşr olunan bir kitab haqqında” (20), “Farslar və ingilislər” (21), iqtisadi məzmunlu dərgidə idə “Fars iqtisadiyyatı, maliyyəsi və ticarəti” (22) kimi yazıları işiq üzü görmüşdü.

Nəhayət, Parisdə təhsil aldığı dövrdə müəllimi Ceyms Darmestaterlə birlikdə Londonda keçirilən şərqşünasların IX Beynəlxalq konqresinin işinə qatılmış və İran bölməsində “Şiə dinində məzdəki inancları” mövzusunda maraqlı elmi məruzə ilə çıxış etmişdi. Həmin məruzənin mətni konqresin E.Delmar Morqan tərəfindən hazırlanan materiallarında çap olunmuşdu (23).

*****

Yeri gəlmişkən, Ə. Ağaoğlunun həyatının bir sıra faktları kimi Parisdən vətənə dönməsi məsələsi indiyə qədər doğru-düzgün təsbit edilməyib. Məsələn, Yusuf Akçura yazır: “Ağaoğlu Parisdə altı il qədər qaldı. Hüquq Məktəbindən məzun oldu. Diplom aldı. College de Franc-dan da bir diplom aldı və 1894-cü ilin mayında Parisi tərk edərək İstanbul yolu ilə Qafqaza döndü. İstanbulda dörd aya qədər qaldı. O zamanın maarif naziri olan Münif Paşa və qafqaziyalı tarixçi Murad bəylə sıx-sıx görüşdü, fikir mübadiləsi etdi” (3, s. 254).

Çox güman ki, Akçura bu məlumatı Əhməd bəyin özündən almışdı. Çünki oxşar fikirlər yuxarıda istinad etdiyimiz “Tərcümeyi-hali-acizanəm” əsərində də təkrarlanır: “1894-cü ildə pədərimin irtihalı xəbərini alınca məskəni-rə’sim olan Qarabağa övdətə məcbur oldum. Məxsus Dər-Səadət (İstanbul – V.Q.) yolunu tutduraraq şu paitaxti-üzmadə o vəqtin iləri gələnərbabifəzl və kəmalilə şərəfi-məarifəyə nail oldum. O cümlədən nam və iştihari-ələmi islamcə məruf olan mərhum Şeyx Cəmaləddin Əfqani ilə müsəfirxaneyi-Əbdülhəmididə mülaqat eylədim” (4, s. 3)

Ə. Ağaoğlu irsinin Azərbaycan və Türkiyə və ABŞ-dakı tanınmış tədqiqatçılarından Ə. Mirəhmədov (24, s. 18), Fəhri Sakal (5, s. 14), A.Holly Şissler də (7, s. 116) onun vətənə 1894-cü ildə qayıtması fikrinə tərəfdar çıxırlar. Qeyd edilən tarix mötəbər elmi nəşrlərdən sayılan İslam Ensiklopediyasında da öz əksini tapıb (25, s. 486).

Lakin mənbələrin diqqətlə gözdən keçirilməsi indiyə qədər heç bir mübahisə doğurmayan qayıdış tarixinə şübhə ilə yanaşmağa əsas verir.

1893-cü ilin yayında Qafqaz və Türküstan səfəri zamanı dövrün tanınmış Azərbaycan ziyalıları ilə görüşən Krım-tatar maarifçisi İsmayıl Qaspralının “Tərcüman” qəzetinin 31 avqust 1893-cü il tarixli 29-cu sayında dərc etdirdiyi “Baxçasaraydan Daşkəndə səyahət” adlı yol qeydlərindən isə artıq həmin dövrdə təhsilini başa vurub vətənə dönən Əhməd Ağaoğlunun Tiflisdə olduğunu öyrənirik. İ.Qaspralı “ilmi-hüquq və siyasətdə mahir Əhməd bəydən” daxili məmnunluq və heyranlıq hissi ilə söz açaraq yazırdı:

“Bu dəfə Tiflisdə bir dost daha peyda etdim: qarabağlıdır. Rusiyada təhsil etdikdən sonra Fransaya gedib Sorbon Darülfünununda ikmali-fünun edib gəlmiş bir növcavandır. Sair millətlər arasında böylə təhsil edib beş-altı lisan bilən xeyli köp (çox) olduğundan böylələr müstəsna tutulmaz. Lakin bizim cəmiyyətimizdə arada böylə bir adam bulunduğu şayani-ışarətdir. Bunun üçün biz də bu qardaşımızın vücudu ilə iftixar edəriz” (26, s. 354).

İ.Qaspralının məlumatının dəqiqliyini “Kaspi” qəzetinin 22 sentyabr 1893-cü il tarixli sayındakı lakonik bir xəbər də təsdiq edir. “Yerli salnamə” bölməsində verilmiş xəbərdə deyilir: “Ali təhsil almış Şuşa sakini Əhməd bəy Ağayev Bakıda tatar dilində geniş proqrama malik qəzet buraxmaq niyyətindədir. Qəzetin adının “Ulduz” olacağı güman edilir” (27)

“Kaspi” ertəsi gün, növbəti sayında düzəliş apararaq yazırdı: “Dünən verdiyimiz məlumatı aşağıdakı təfərrüatlarla tamamlayırıq: qəzetin adı “Ulduz” deyil, “Məşriq” olacaq. Nəşr Fransada ali təhsil almış, fransız və rus mətbuatı ilə əməkdaşlıq etmiş (son zamanlarda müsəlman məsələsinə həsr olunmuş bir sıra felyetonları dərc edilib) cənab Əhməd bəy Ağayevin redaktəsi altında, həftədə üç dəfə, böyük gündəlik qəzet formatında çıxacaq. İcazə almaq məqsədi ilə artıq müvafiq ərizə təqdim olunub” (28)

İnkarı qeyri-mümkün olan bu faktlar Əhməd bəyin təhsilini başa vurduqdan sonra indiyə qədər iddia edildiyi kimi Fransadan vətənə 1894-cü ildə deyil, 1993-cü ilin ortalarında döndüyünü söyləməyə əsas verir.

Maraqlıdır ki, Əhməd bəy Qafqaza qayıdandan sonra da fransız mətbuatı ilə əməkdaşlığını davam etdirmişdi. Onun çox ehtimal ki, Tiflisdə qələmə aldığı “Qafqazdan məktub” (29) və “İrandan məktub. İranla İtaliya arasındakı diplomatik əlaqələrin kəsilməsi” (30) adlı məqalələri “Journal des Debates”in 1894-cü il saylarında dərc olunmuşdu.

Ədəbiyyat

- Ağaoğlu, S. (1975). Bir ömür boyle geçti... sessiz gemiyi beklerken. İstanbul.
- Ahmet bey Agaev. La clerge. La nouvelle revue, vol.70, May-June 1891, pp. 792-804
- Ahmet bey Agaev. La femme persane, La Nouvelle Revue, volum 69, March-April 1891, pp.376-389.
- Ahmet bey Agaev. La gouvernement de la perse et l'etat d'esprit des persans. La Nouvelle Revue, vol.84, September-October 1893, pp.509-527.
- Ahmet bey Agaev. La Instruction publique et la litterature. La Nouvelle Revue, vol. 79, November-December 1892, pp.278-296.
- Ahmet bey Agaev. La perse economique, financiere et commerciale. Journal des Economists, 1893, vol.5, № 13.
- Ahmet bey Agaev. La perse et les anglais. Revue Bleue Politique et Litteraire. 11 February 1893, vol. 51.
- Ahmet bey Agaev. La persia moderna. Instruzione pubblica et la litteratura. Minerva, 1893, № 4.
- Ahmet bey Agaev. La religion et les sectes religieuses. La Nouvelle Revue, vol. 73, November-December 1891, pp 523-541.
- Ahmet bey Agaev. Le monde musulman. A propos dun livre recent. Revue Bleue Politique et Litteraire. 3 September 1892, vol. 50.

- Ahmet bey Agaev. Le theatre et ses fetes. La Nouvelle Revue, vol. 77, July-August 1892, pp.524-538.
- Ahmet bey Agaev. Les Europeens en perse. La Nouvelle Revue, vol. 84, November-December 1893, pp.792-803.
- Ahmet bey Ağayev. Lettre de perse. La rupture diplomatique entre la Perse et l'Italie. Journal des Debats, 8 July 1894.
- Ahmet bey Ağayev. Lettre du caucase. Journal des Debats, 29 May 1894.
- Akçura, Y. (2006). Türkçülüğün tarixi. Bakı.
- Əhməd bəy Ağaoğlu. (2019). Xatirələr. Bakı.
- Əhməd bəy Ağayev. Tərcüme-yi-hali-acizanəm. Məhəmməd Füzuli adına Respublika Əlyazmaları İnstitutu, f.21, s.v. 403, v. 1-7
- Əziz Mirəhmədov. (2014). Əhməd bəy Ağaoğlu. Bakı.
- Georgeon, F. (1986). "Les débuts d'un intellectuel azerbaïdjanais : Ahmed Ağaoğlu en France (1888-1894)", dans Passé Turco-tatar, présent soviétique, études offertes à Alexandre Bennigsen, Paris.
- A. Holly Shissler. (2002). Between Two Empires. Ahmet Agaoglu and The New Turkey. London-New-York.
- https://ru.wikipedia.org/wiki/Коллеж_де_Франс
- İslam Ansiklopedisi, c. 1, İstanbul, 1988.
- İsmayil Qaspralı. (2008). Seçilmiş eserleri. Dil, edebiyat, seyahat yazıları. (haz. Yavuz Akpınar), c. 3. İstanbul.
- Каспий, Местная хроника, 22 сентября 1893 г., № 206.
- Каспий, Местная хроника, 23 сентября 1893 г., № 207.
- Letter from Renan to Juliette Adam in the Gaudibert Collection, reproduced in Morkos.
- Sakal, F. (1999). Ağaoğlu Ahmet bey. İstanbul.
- Transactions of the Ninth International Congress Orientalists (Held in London 5th to 12th September 1892). Edited by E.Delmar Morgan. London, 1892. Əhməd bəy Ağayevin məruzəsinin mətni üçün bax: Section VII. Persia and Turkey. "Les Groyances Mazdeennes dans la Religion Chiite. pp. 491-505.
- www.iranicaonline.org/articles/darmesteter
- Ахмед бек Агаев. Воспоминания о Петербурге. "Каспий", 14 мая 1903, № 104.

Extended Abstract

Ahmet Agaoglu (1869-1939) is one of the prominent public and political figures, as well as a great thinker and encyclopaedist of the Turkic world in the XX century. He was born in the center of Karabakh, Shusha city and passed away in Istanbul. With exception of his educational years in Paris and exile in Malta, A. Agaoglu spent approximately half of his 70-year life in Azerbaijan, and the other half in his second homeland Turkey - initially in the Ottoman Empire and then in the Republic of Turkey. He was known as one of the founders of Turkicisms, published numerous books, has worked in both countries as an intellectual with a wide creative field - publicist, newspaper editor, member of Parliament, university professor, liberal politician, enlightener.

The years spent in France (1888-1893) played an important role in the intellectual development of A. Agaoglu. Here, in College de France he studied humanitarian, and received the law degree in Sorbonne University. His first connections with “Young Turks” movement - the Foundation of Union and Progress were made in Paris, and there the significant changes occurred in his outlook, socio-political and national-moral views.

Ahmet Agaoglu who came to the capital of France simply as a “Russian Muslim”, first mainly known as an “Iranian” in the scientific and literary spheres, left this country as a defender of liberal and democratic values and a supporter of the Turkish idea trend.

He also started press activities in Paris which lasted about half a century in Russian empire, Azerbaijan and Turkey. Close connections with well-known representatives of French scientific and literary thought of that period - E. Renan, I. Ten, G. Paris, J. Darmsteter and others played an important role in this process. Especially his teachers E. Renan and J.Darmsteter were very helpful to him in building collaborative relationships with Paris press and publishing articles and correspondences on its pages and primarily in La Nouvelle Revue magazine.

A series of 7 articles under the general heading “Persian society” (“La Societe Persane”), signed by an Azerbaijani student Ahmed bey Agayev-Agaoglu were published in this popular magazine published by Juliette Adam in 1891-1893.

A broad, colorful picture of Iranian society of the last quarter of the XX century was discribed by author in “Persian women” (“La Femme Persane”), “The Clergy” (“La Clerge”), “Religion and religious sects” (“La Religion et les sectes religieuses”), “Theater and its features” (“Le Theatre et ses fetes”), “Public Education and Literature” (“La Instruction publique et la litterature”) “Persian state and a sense of statehood in Persia” (“La Gouvernement de la Perse et l’etat d’esprit des persans”), “Europeans in Iran” (“Les Europeens en Perse”) articles. In fact, these articles can also be looked through as separate sections and chapters of a whole monographic work. Young A. Agaoglu was known as the author of the researches that meet the requirements and principles of European Iranian studies among his contemporaries owing to deep knowledge of Persian language, classical and modern Iranian history, ability of scientific analysis. It is noteworthy that one of his articles in the “Persian society” series - “Public Education and Literature” soon after the French edition was translated into Italian and got published in the “Minerva” magazine in Rome.

His adequate recognition in a short span of time in the French intellectual community enabled him along with his teacher Jeyms Darmesteter to attend in 1892 the 9th International London Congress of European Orientalists. A. Agaoghlu made a report on the subject “Mazdak beliefs of Shiite religion” (“Les Groyances Mazdeennes dans la Religion Chiite”) in Iran and Turkey section of the congress. The full text of that report was published in London twice - in 1892 and 1968.

A. Agaoghlu was also closely associated with French press as Jurnal des Debats, Journal des Economists, Revue Bleue Politique et Litteraire with La Nouvelle Revue magazine in Paris period of his life. His informative and analytical articles related to processes in Iran and the Caucasus, Iran and Europe relations had taken its place in these newspapers and magazines.

Finally, mastering to modern journalism techniques in France led A. Agaoglu to the Russian press too. While living in Paris, he cooperated with “Caucasus” newspapers published in Tbilisi and “Caspi” in Baku. At the same time, after returning to his homeland in 1893, he was still in contact with the French press and sent them articles from the Caucasus.

Although, A. Agaoghlu who witnessed a vital role played by French press in the public life and consciousness as well as in stimulation of development, repeatedly appealed in the mid of 1890s to Russian authorities to publish a newspaper in his native language, but did not receive a positive response. He had achieved his purpose only 12 years later - once he started publishing daily socio-political newspaper “Hayat” in Baku together with A. Huseynzadeh.

Undoubtedly, his years in Paris and cooperation with the French press had a positive effect on his formation as an open-minded, democratic, principled and objective spirited figure of his time.